

OM KALUNDBORG KIRKE

Ved MOGENS BENCARD

I kraft af sin enestående stilling i arkitekturens historie, som et værk uden egentlige sidestykker, har Kalundborg kirkes mærkelige bygning fremkaldt mange tolkningsforsøg og givet anledning til litteratur, hvis indhold viser stærkt divergerende og direkte modstridende meninger. Den nærværende artikel skal redegøre for den vigtigste litteratur om emnet og søge at finde grundlaget for de forskellige teorier, for derigennem at kunne tage stilling til dem. De problemer, der har beskæftiget forskningen, kan opdeles i følgende fire hovedgrupper: 1: Kirkens alder. 2: Kirkens bygningshistorie. 3: Det fortifikatoriske problem, og 4: Kirkens forbilleder.¹

Inden vi går over til at behandle de enkelte problemer, vil en kort redegørelse for bygningens nuværende udseende være på sin plads. Det er en femtårnet centralkirke, opført af røde teglsten. Grundplanen består af et selvstændigt udformet, kvadratisk centralparti, hvorfra udgår fire smallere korsarme, der ender i oktogoner med de fem sider frie. I hovedtrækkene er planen formet som et ligearmet, »græsk« kors. Hele kirken er overhvalvet. Centralpartiet har et større, kvadratisk midthvalv på fire frie granit-søjler, omgivet af otte mindre hvalv. Korsarmene er dækkede af tøndehvalv, og oktogonerne af uregelmæssige grathvalv. Hvilende på midtpartiets søjler og hvalv er opført et slankt, kvadratisk midttårn, og for korsarmenes ender, delvis hvilende på disses tøndehvalv, rejser sig fire ottekantede tårne. Adgangen til det indre, som er vel oplyst takket være et meget stort antal vinduer, sker gennem portaler i øst, nord og vest.

I tidens løb har kirken undergået relativt små forandringer. Den senere Middelalder tilføjede et våbenhus foran østportalen, samt et sakristi i to etager ved korets nordmur, men nogen egentlig van-

siring overgik først kirken i 1827, da skibets søjler, takket være en letsindig udgravning i gulvet, skred, hvorved midttårnet styrtede sammen og knuste søjler og hvælv. I årene 1867—71 gennemgik den en omfattende restaurering under arkitekt V. Tvedes ledelse. Herunder genopførtes tårnet, våbenhuset fjernedes, tårnene fik deres krans af spidsgavle,² medens en del detaljer omarbejdedes i noget misforstået eller misvisende form. Sin nuværende skikkelse skylder kirken en genrestaurering, som blev gennemført i årene 1917—21 af arkitekt Andreas Clemmensen, med arkitekt Mogens Clemmensen som medarbejder. Som resultat af denne restaurerings bygningsundersøgelser udgav Mogens Clemmensen, i samarbejde med Vilhelm Lorenzen, en bog om kirken, hovedværket i litteraturen om denne bygning.³

Kirkens alder

Almindeligvis dateres kirken til slutningen af 1100-tallet. En tradition vil vide, at den er grundlagt 1171 af Esbern Snare, som borgkirke for dennes fæstning ved Kalundborg.

Historisk set er der intet, der berettiger dette, da ingen middelalderlige kilder udtaler sig om kirken. Af Saxos beretning kan ganske vist sluttes, at Esbern grundlagde borgen o. 1170, men det kan ikke umiddelbart anses for givet, at kirken har hørt til det oprindelige anlæg. Traditionen, der knytter Esberns navn til kirken, lader sig ikke forfølge længere tilbage end til 1589.⁴

Et hidtil upåagtet vidnesbyrd, som bør tages i betragtning, be- styrker, men bekræfter ikke endelig denne tradition. Det drejer sig om en indberetning, dateret 1690, til Peder Syv fra Provst Laurids Kok, der fra 1673 var præst i Refsnæs og fra 1684 provst i Ars herred. Heri skriver Kok følgende: »Kallundborg Kirke, som den er bygt af Esbern Snare 1171, saa er dend og af ham begavt med 1 Gaard i Bastrup, 2 gaarde i Kaastrup, 4 gaarde i Andax, 6 gaarde i Ubberup, 1 gaard i Fossinge, 1 Gaard i Klovby, 1 Gaard i Birkinge, 1 gaard i Mulderup. Dog er Brevene forkommen, da de Svenske sprengde slottet, saa nu har de intet andet at gaa efter, end Kirkebogen og Provstebogen«. ⁵ Kok har således ikke selv set de breve, han skriver om, da han først kom til stedet

fjorten år efter slottets ødelæggelse, men som provst for herredet må han have været tæt inde på livet af problemet; det har i ikke ringe grad været hans hovedpine, at man har manglet skøder til det omtalte gods.⁶

Ingen af de ovennævnte gårde vides at have været i »Hvidernes« besiddelse. De ligger alle i Holbæk amt, og alle i relativ nærhed af Kalundborg (femten i Ars hrd., en i Løve og en i Skippinge hrd.). To af gårdene — den i Forsinge og den i Klovby — ligger i Ubby sogn, hvor Esbern Snare i følge traditionen har haft en hovedgård, og har foretaget den tidlige ombygning af kirken. Skjalm Hvides nærmeste efterkommere har ejet endog meget gods i disse egne; f. eks. lå hovedparten af Absalons fædrengods i Merløse og Skippinge herreder, og Esberns to svigersønner, Hr. Peder til Kalundborg og Hr. Anders til Tersløse, havde store godser i dette amt. Poul Nørlund, som har skrevet to artikler om »Hvidernes« godsbesiddelser, mener, at et kloster, placeret i dette amt, vilde have suget mindst lige så meget Hvidejord til sig, som Sorø gjorde det i sin egn, og det var ikke ringe mængder, der her var tale om.⁷ Således er der intet usandsynligt i, at det ovennævnte gods virkelig kan have tilhørt Esbern Snare.

Trods al usikkerhed er der mere hold i Laurids Koks oplysninger, end i nogen anden hidtil kendt kilde til kirkens historie.

Da overleveringen ikke kan bekræftes ad historisk vej, må kunsthistorien forsøge at datere den. De fleste forskere er nået til det resultat, at kirken tilhører 1100-tallets sidste årtier, og at overleveringens datering kan være rigtig. Kun arkitekten og kunsthistorikeren Vilhelm Wanscher har udtalt sig herimod. Af grunde, som vi senere skal komme ind på, vil han datere kirken til Valdemar Sejrs tid.

I bogen om Kalundborg kirke har Mogens Clemmensen givet en redegørelse for sine grundige undersøgelser af bygningen. Resultatet heraf er, at den i murteknik og i næsten alle arkitektoniske detaljer nøje knytter sig til den gruppe af romanske teglstenskirker, der kaldes den »sjællandske«. De ældste værker af denne gruppe, som har påvirket arkitekturen langt ud over Sjælland, er

de to klosterkirker i Ringsted og Sorø, der begge er grundlagte først i 1160'erne. Byggeskik, såvel som arkitektoniske detaljer har man, således som arkitekt Clemmensen har påvist det, hentet i Lombardiet.⁸

Kalundborg-kirkens murteknik viser hen til de ældre kirker af gruppen, snarere end til de yngre. Den er opført i fuld mur af et noget uregelmæssigt forbandt, hvor løberne dominerer, og hvor de enkelte sten, fortrinsvis på markante partier — hjørner, vinduessmige, etc. — er riffelhugne.

De arkitektoniske detaljer viser nært slægtskab med ovennævnte gruppes, og det er kun ganske få, som ikke kan genfindes her. I Ringsted, Sorø og Fjenneslev findes f. eks. kapitæler og baser ganske tilsvarende Kalundborgs. Kapitælførmerne på de fire frie søjler i skibet genfindes i de samtidige rundkirker, Bjernede og Torsager, som yderligere begge har et hvælvingssystem, der svarer til vor kirkes.⁹ Bjernede-kirkens bygherre var i følge en oprindelig indskriftsplade, Esberns fætter, Sune Ebbesen, der døde 1186. Vi behøver ikke her at nævne alle detaljer, men kan blot fastslå, at der er meget lidet, som ikke kan finde sin parallel i arkitekturen før og omkring år 1200.

Kirkens — i øvrigt sparsomme — malede dekorationer passer godt ind i billedet: oprindeligt stod den rødkalket, afstregt med hvide »fuger«,¹⁰ medens buesmige i vinduer og døre, samt hvælvene var hvidkalkede, og enkelte steder fandtes en simpel, malet dekoration. Alt dette er romanske træk. I denne forbindelse fremdrager Mogens Clemmensen en ting af betydning for en datering. I et nordvindue i koret findes rester af en senromansk halvfresco, forestillende to engle. Denne er malet oven på den oprindelige bemaling, hvilket viser, at kirken op imod år 1250 — i senromansk tid — er blevet dekoreret påny. Desværre kan dog intet siges om længden af den tid, der er forløbet mellem de to bemalinger.

Alt i alt har Mogens Clemmensens bygningsarkæologiske undersøgelse fremdraget et rigt materiale, som ikke stiller sig hindrende i vejen for, at Esbern Snare kan være kirkens bygherre.

Dog har Vilhelm Wanscher flere steder modsat sig en så tidlig datering.¹¹ Det er forkert, hævder han, at datere efter de konser-

vative træk i bygningen.¹² Hermed hentyder han utvivlsomt til de arkitektoniske detaljer, og da håndværkerens bekendte konservatisme kan være en meget uberegnelig faktor, er en sådan tvivl fuldt berettiget. Wanscher anfægter ikke Kalundborgs sammenhæng med den »sjællandske« gruppe, men ved at karakterisere kirkens arkitektoniske detaljer som konservative, har han opnået et udgangspunkt for sin senere datering, og han giver en redegørelse for de træk, som efter hans mening ikke kan forekomme så tidligt.

Hovedargumentet for en sen datering er kirkens fulde overhvelvning. Hvis Kalundborg var påbegyndt ved 1170, skriver Wanscher,¹³ ville den være et meget tidligt eksempel på en hvælvingskirke, og han anfører¹⁴ i forbindelse med Ringsted og Sorø, at ingen af disse hører til hvælvingskirkerne, fordi problemerne omkring en bygnings fulde overhvelvning først begynder at beskæftige de danske arkitekter efter år 1200, hvorfor Kalundborg ikke kan anses for ældre end dette år. Dernæst skriver han om de yngste træk i kompositionen.¹⁵ Disse er den »mesterlige Klaring« af ottekantårnenes forhold til korsarmene, og han sammenligner dette med løsningen af et noget tilsvarende problem i Frederik af Hohenstaufers lystslot, »Castel del Monte«, i Syditalien, der dateres til ca. 1240. Yderligere tilføjer han,¹⁶ uden dog at begrunde sin påstand nøjere, at kirkens sokkel er gotisk, og alt i alt når han til det resultat, at bygherren »snarest« var Valdemar Sejr.¹⁷

Intet af dette er dog antageligt. Bygherren kan ikke have været Valdemar Sejr, fordi det vides, at borgen var på »Hvidernes« hænder i det mindste til 1262, da Fru Ingeborg, Esberns datter, blev fordrevet af landet, samt at den først endelig blev kongehusets ejendom under Valdemar Atterdag.¹⁸ Dette betyder dog intet for selve dateringen, fordi bygherren kan have været det medlem af slægten, som ejede borgen under Valdemar Sejr, enten Fru Ingeborg eller hendes mand, Hr. Peder.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt Kalundborg som en hvælvingskirke kan dateres før 1200, gør Vilhelm Wanscher den fejl, umiddelbart at sammenligne kirker af basilica-typen med centraliserende bygninger. Ganske vist begynder basilicaens fulde overhvelvning først at beskæftige arkitekterne efter år 1200, men

Fig. 1: Kalundborg Kirke, set fra øst. Foto: Nationalmuseet.

de to bygningstypers overhævningsproblemer løses ikke samtidig, og fra gammel tid hører hvælv og centralkirke — også i Norden — nøje sammen. Man kan fra 1100-tallet pege på rundkirkerne,

særlig de allerede nævnte kirker i Bjernede og Torsager, hvis hvælv, som vi har set, ligner Kalundborgs stærkt. Også kirken i St. Hedinge, som henføres til Valdemar den Stores tid, og som på otte frie søjler har båret et midttårn, har sikkert været fuldt overhvælvet.

Desuden har de sjællandske teglmestre ikke været ukendte med hvælvslagning, ogsaa over arealer, der er større end Kalundborgs midthvælv. Dette, der spænder over knapt 5 m, har paralleller f. eks. i Ringsteds oprindelige korsarmskapeller (ca. 5,5 m) og i denne kirkes sideskibe (på længden lidt over 5 m), samt i Sorøs sideskibe (ca. 4,5 m). Den skaanske kirke Gumløsa, om hvilken man ved, at den blev indviet i 1191, er fuldt overhvælvet (den er ingen centralkirke!) med oprindelige hvælv, der spænder over godt 5 m. Også til korsarmenes tøndehvælv kan man finde ældre paralleller i dansk arkitektur.¹⁹

Udtalelsen om »den mesterlige Klaring« af polygonernes og korsarmenes indbyrdes forhold, maa antagelig sigte til grundplanen. Opbygningen, hvor oktogontårnets tre indersider hviler direkte på korsarmens tøndehvælv, og hvor man savner en arkitektonisk forberedelse af tårnsidernes støtte, i form af vægpiller og hvælvforstærkning, kan til nød karakteriseres som teknisk forsvarlig, men under ingen forhold som mesterlig.²⁰ Planløsningen er til gengæld god: polygonen, der har fem frie sider, springer til begge sider af korsarmen noget frem i forhold til denne, hvorved ottekanten ligesom optager det rektangulære parti i sig, og naturligt afslutter det. En sådan elegant løsning er det vanskeligt at finde paralleller til, men Wanchers eksempel forekommer mig ganske uanvendeligt. I »Castel del Monte« skærer polygonen ind i det større bygningslegeme på en sådan måde, at den bevarer sin fulde selvstændighed, idet den fra grunden er opført hvilende på alle sine otte sider. Dette synes ikke at have megen lighed med Kalundborg kirke, og under alle forhold kan det ikke være udslagsgivende for dennes alder, da løsninger, der stærkt ligner »Castel del Monte«, ogsaa forekommer i ældre arkitektur.²¹

Hvad sluttelig soklens gotiske karakter angår, savnes i høj grad en begrundelse for denne stilbestemmelse. Soklen er sammensat af

tre led. Nederst den egentlige granitsokkel, der afsluttes af en svagt hulet skrånkant, herover et glat murstensskifte, og øverst et profilbånd af granit, dannet af en skrånkant over en rundstav. Intet stiltræk i denne sokkelprofil kan kaldes specielt gotisk. Anvendelsen af granit forekommer tilmed mere romansk end gotisk, og yderligere kan sokler med lignende profiler — udført udelukkende i brændte sten — påvises ved enkelte af Sydslesvigs teglstenskirker fra tiden o. år 1200.²²

Alt i alt må Wanschers grunde for en senere datering derfor betragtes som utilstrækkelige. Det er muligt, at kirken i Kalundborg er et konservativt bygningsværk, og som sådant yngre end almindeligt antaget, der findes blot intet holdbart grundlag for denne antagelse. Indtil videre må Mogens Clemmensens bygningsarkæologiske undersøgelser anses for det sikreste dateringsgrundlag, og der er for så vidt intet til hinder for, at kirken virkelig kan være grundlagt i 1171.

Kirkens bygningshistorie

Tre forskere har leveret hovedbidragene til diskussionen om dette emne. Mogens Clemmensen har beskæftiget sig med problemet om tårnernes oprindelighed, middelalderarkæologen, arkitekt C. M. Smidt har fremsat den tanke, at kirken skulle være planlagt som dobbeltkapel, og endelig har Vilhelm Wanscher i delvis tilknytning til disse to forskere udviklet en selvstændig teori om bygningshistorien.

Mogens Clemmensens tårnteori er unægtelig den, der har størst interesse. For at den bedre kan forstås, må vi kort referere arbejdsgangen i opførelsen, således som arkitekten har udredt den.²³ Man er — som i øvrigt normalt — begyndt mod øst og har derefter opført korsarmene og midtpartiet, samt vestenden, men ladet fortandinger stå til nordre og søndre polygon. Omkring vestportalen påkalder et særligt forhold sig opmærksomheden. Denne har — ligesom nordportalen, et kraftigt fremspring. På sydsiden af portalen står bygningens sokkel og murværk, indtil en meter over sokkelhøjde ubrudt bag fremspringet, medens murværk og fremspring over denne linie, samt på portalens nordside er opført i ind-

byrdes forbandt.²⁴ Dette kunne tyde på, at fremspringet er blevet til under opførelsen. Omkring den nordre portal, som jo er påbegyndt senere, er det tilsvarende fremspring helt i forbandt med murene. Denne ændring ved vestportalen er den eneste, der kan spores i murværket i sokkelhøjde, og man kan således uden videre regne med, at grundplanen er oprindelig, og at intet af dens elementer er kommet til senere, som et bygherre- eller et bygmesterlune. Endelig har Clemmensen iagttaget, at tårnenes murværk fra en højde af 7—8 skifter under skibets og korsarmenes gesims ændrer karakter til gennemgående noget mindre sten af en lysere og gulligere farve. Dette tager han som bevis på en — »omend kun kort« — standsning i arbejdet.²⁵

På dette opbygger Mogens Clemmensen en teori om, at tårnene er sekundære tilføjelser. »Flere Forhold«, skriver han, »tyder paa, at man først under Arbejdet har besluttet at opføre de fire Korsarmstaarne. Før det første fordrer Planens Korsform ikke med Nødvendighed Taarne for Enden af Korsarmene, selv om disse er polygonalt afsluttede; for det andet er Taarnene mærkeligt ukonstruktive, idet deres tre Sider ind mod Centralpartiet er opførte direkte oven paa Korsarmenes Tøndehvælvinger, efter at disse har været berappede paa Oversiden, og uden at der over dem er opført nogen Aflastningsbue, saaledes at næsten hele Vægten af hvert Taarns tre Sider hviler paa den kun een Sten tykke Hvælving, tilmed lige over Vinduerne i Korsarmenes Langsider, hvor Murene er svagest. Havde Taarnene fra først af været paatænkte, vilde man sikkert paa en eller anden Maade have sørget for indvendige Pilastre og Buer til at bære den Del af Taarnene, som gaar ind over Hvælvingerne og udover et stærkt Pres paa dem. Endelig viser altsaa, som før nævnt, Murværket i Taarnene, at disse en Overgang kun har staaet i Højde med Skibets og Korsarmenes Mure, ligesom det mærkelige, før nævnte Forhold ved Vestportalen, som man først har tænkt sig u d e n Fremspring, kan forklares ved, at man først under Arbejdet har besluttet sig til at rejse Taarnene paa Korsarmene og derfor fandt det nødvendigt at ændre den halvt færdige Portal, saaledes at den fik Fremspring, der kunde tjene som Stræbepille. Naturligvis kan man ogsaa af

andre Grunde have faaet Lyst til at give Portalerne Fremspring. Motivet er benyttet f. Eks. til den næsten samtidige Portal paa nordre Korsarm paa Ringsted Kirke og er i det hele almindeligt paa samtlige italienske Kirker, der har været Forbillede for vore romanske Teglstenskirker. Men det er næppe tilfældigt, at Portalen i søndre Korsarm, der maa være den først opførte af Kirkens Portaler, er uden noget Fremspring, og heller ikke af praktiske Grunde behøver det, fordi der ikke er noget Taarn over den.«²⁶

At portalfremspringene virkelig tjener som stræbepiller, bekræftedes i praksis, da det viste sig, at nordre portalbue ikke kunne bære trykket, efter at arkitekt Tvede ved sin restaurering kun havde opført fremspringene i halv tykkelse. Fra buen og opefter havde murværket slået en dyb revne, som — trods kraftig afstivning — yderligere forværredes, da man ved sidste restaurering fjernede granitkarmen.²⁷

Inden vi ser nærmere på Mogens Clemmensens argumenter, skal vi imidlertid kort gennemgå de to andre forskeres teorier.

Til indledning konstaterer C. M. Smidt,²⁸ at de fire frie granit-søjler i skibet hver er sammensat af to skafter, som begge foroven afsluttes af en vulst, hvorved der midt på hele søjlen fremkommer en skaftring. Han foretager derefter det tankeeksperiment at tage den øverste del af skaftet ud og forbinde kapitælet med den nedre. Herved skabes en søjle, hvis dimensioner ret nøje svarer til de søjler fra slutningen af 1100-tallet, der findes i Fjenneslev kirkes pulpitur og i koromgangen i Roskilde domkirke. Da disse reducerede søjlers højde således ikke synes tilfældig, drager C. M. Smidt heraf den slutning, at Kalundborg kirke er planlagt som et dobbeltkapel, i hvis underetage de lave søjler har skullet anvendes, men at planen er blevet ændret, hvorefter man har øget søjlerne med de søjleskafter, som var hugne til overetagen. Som støtte for teorien anføres yderligere: »Med denne Søjlehøjde (d.v.s. den reducerede) vilde Kirkens Vinduer komme til at sidde 1½ Meter for højt; men der er stor Sandsynlighed for, at de oprindelig er projekteret lavere. Da nemlig Arkitekt Tvede i 1867—70 restaurerede Kirken, forlængede han Vinduerne netop 1½ meter nedefter med Billigelse

af »det særlige Syn« (i hvilket N. L. Høyen havde Sæde), og det havde han næppe faaet Lov til at gøre, hvis han ikke paa dette Sted havde fundet Spor af Vinduernes tidligere Fod (ved Arkitekt Clemmensens Restaurering 1917—21 blev de atter flyttet op, hvad der harmonerede bedre med det høje Kirkerum).«²⁹

Denne iagttagelse, samt Mogens Clemmensens, har Vilhelm Wanscher benyttet som grundlag for sin teori om bygningshistorien.³⁰ Ifølge denne skyldes kirkens nuværende udseende to byggeperioder. I første periode stod den med lavere tårne og et højt, tyk midthus, som rummede to bjælkeloftssale, fornedet kirke, foroven rådssal. De to rum var indbyrdes forbundne ved den af Mogens Clemmensen genåbnede vindeltrappe i skibets syd-øst hjørne. Midtuset var afdækket med et pyramidisk, blytækt tag. Ved en stor brand i 1314 (omtalt hos Petrus Olai) ødelagdes træværk og tag, hvorved det smeltede bly løb ned ad trappens sider.³¹ Herefter opførte man kirken i sin nuværende skikkelse: skibets tag sænkedes, trappen tilmuredes, og de gotisk-romanske flade hvælv indbyggedes i kirkerummet, hvor fire søjler bar hvælvene og det slanke firsidede tårn. Endelig førtes oktogontårnene op i deres nuværende højde.

Dette skulle give et nødtørftigt indtryk af de tre teorier, men lad det være sagt straks, at ingen af dem er helt overbevisende.

Til Mogens Clemmensens redegørelse for arbejdsgangen må føjes nogle iagttagelser. På tegningen af østportalen³² kan ses, at buestikket om portalen er ført ind på den skrå tårnside. Heraf må følge, at den søndre polygon er ført med op fra relativ ringe højde. Betydelig vigtigere er det dog, at den forskel i stenmaterialet, som ses på tårnene, genfindes både på korsarme og midterparti, omend ikke med saa klart et skel. Man kan heraf slutte, at der har været tale om en arbejdsstandsning omfattende hele bygningen, og ikke kun tårnene. Hvad dette kan betyde, skal vi komme til nedenfor.

Herefter kan vi se nøjere på Clemmensens argumenter. Taget hver for sig er disse indicier for, at tårnene er senere tilføjelser, men det er galt at benytte dem alle på én gang. *Enten* bør

Mogens Clemmensen arbejde med den teori, at man har besluttet sig til tårnene, da man var i højde med vestportalen, hvorfor den forskel på stenene, som findes højere oppe, udelukkende skyldes en standsning i arbejdet. *Eller også* med den teori, at tårnene er rene sekundære tilføjelser, som er blevet opført efter, at bygningen i øvrigt stod færdig, således at fremspringene kun er en dekorativ detalje, som man har besluttet sig til efter f. eks. et besøg i Ringsted.

I virkeligheden modarbejder de to ting hinanden ret kraftigt, og man kan med fuld ret hævde, at tårnenes sekundære karakter ikke er godtgjort af det anførte. Hvis man vil antage, at tårnene hører med til det oprindelige anlæg, kan de forskellige spor i murværket forklares uden vanskelighed. Den ændring i sidste øjeblik, der medfører portalfremspring, kan forklares som et ønske om yderligere at pryde bygningen, eller, hvilket synes mere rimeligt, den er udsprunget af en — berettiget — mistillid til portalbuernes bæreevne. Det ukonstruktive i tårnopygningen kan forklares som murermesterens — berettigede — tiltro til korsarmshvælvenes styrke. I øvrigt er denne tårnopygning, selv om den ikke følger de vanlige konstruktionsregler, knapt så slet gennemtænkt, som det ser ud til. Over hvert af hvælvenes toppunkter findes i tårnmurene en dør, der danner forbindelse mellem tag- og tårnrum, men som samtidig leder vægten ud til siderne, til de solide vandrette udmuringer, der udfylder hvælvenes lommer.

Den forskel i stenmaterialet, som findes under gesimshøjde, kan skyldes en arbejdsstandsning. At man har stoppet opførelsen af murværket i denne højde, kan skyldes, at man er gået over til at opføre hvælvene, hvilket passer godt med højden. Det er ganske vist ikke vanlig praksis at indlede hvælvslagningen, før taget er lagt, men her er det naturligt, fordi tårnene ikke kan opføres uden hvælvene. Herved kan man også forstå berapningen på hvælvenes oversider, thi medens man har fortsat på murene, har hvælvene stået udsat for vejr og vind, og for at beskytte dem mod en eventuel ødelæggelse, har man berappet dem.³³

Man kan således få en forklaring på alle enkeltheder, uden nødvendigvis at forudsætte, at tårnene er sekundære.

Hvad angår C. M. Smidts teorier, synes det, som om han for en gangs skyld har taget fejl. Ganske vist kan man ikke forklare de reducerede søjlers overensstemmelse med søjler fra Fjenneslev og Roskilde, men det er ikke korrekt, at Vilhelm Tvede forlængede vinduerne $1\frac{1}{2}$ meter nedefter. I Nationalmuseets arkiv ligger både Tvedes opmålinger af kirken før 1867, og hans restaureringsforslag. Af disse kan man se, at vinduerne blev forlængede noget (foruden at de blev »romaniserede«), men dog ikke så meget, som C. M. Smidt mener.³⁴ Mogens Clemmensen førte dem efter sikre spor tilbage til oprindelig skikkelse. Han fandt de tre vinduer, der nu vender ind mod loftet over sakristiet, bevarede i oprindelig form, omend forhuggede i lysningerne, men han fandt ingen rester af buestik siddende længere nede end de nuværende, eller overheadet nogen spor, som kan bekræfte det af Smidt anførte.

Men det troværdige i dobbeltkapelteorien afhænger i høj grad af, om der kan føres flere beviser for den. Det er for lidt, alene at bygge på, at søjlerne består af to dele. Det ville sikkert have været vanskeligt at fremskaffe sten af den længde, som skulle til, for at udføre søjleskæft af eet stykke. Hvis det faktum, at den reducerede søjlehøjde stemmer med andre søjlers, skal tillægges nogen betydning,³⁵ så kan det ikke vides, om de ikke oprindeligt er hugne til et helt andet formål, for efter forlængelsen at blive brugt på nuværende plads. Man kender eksempler på sådanne genanvendelser.³⁶

Er de to foregående teorier ikke umiddelbart acceptable, synes Vilhelm Wanschers at være tankespind. Han har benyttet, hvad der passede ham af det foreliggende materiale: Dobbeltkapelteorien har han brugt, uden at det vigtigste indicium, der taler for en sådan bygnings eksistens, de tvedelte søjleskæfter, tages med i betragtning. Herved fjerner han selv dette grundlag for sin teoris sandsynlighed. Trappen er rigtignok blevet lukket allerede i Middelalderen, men det kunde ikke ske, før man ad anden vej — via det sengotiske sakristi — kunde komme op til kirkens tagrum; den er næppe andet end en loftstrappe, og man har derfor ikke bekymret sig om at fjerne det smeltede bly. Wanscher anfører

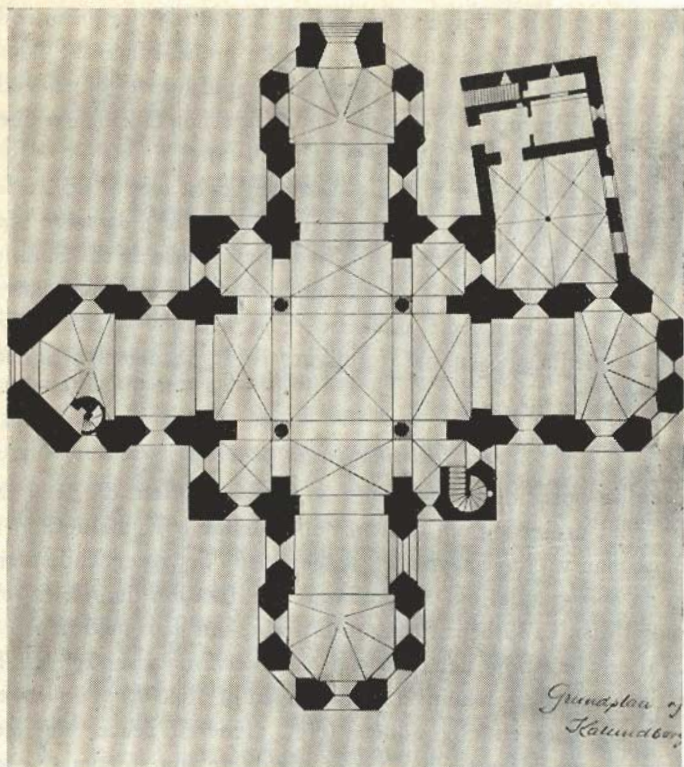

Fig. 2: Kirkens grundplan. Målestok 1:200.

ikke, at Mogens Clemmensen også har fundet smeltet bly imellem stenene i den vandrette udmuring over søndre korsarms tøndehvælv.³⁷ Hvis ikke Wanscher vil operere med to brande, må dette vise, at korsarmshvælvne har stået opført fra begyndelsen. Da korsarmene åbner sig ved arkader ind til skibet, kan etageadskillelsen ikke have ligget lavere, end den nuværende, og hvis bygningen skal tænkes forsynet med endnu et rum oven på det nedre, må den have haft noget ejendommelige proportioner.

Teorien om tårnenes sekundære karakter har professoren også benyttet, men han ser dog ganske bort fra deres rent romanske udseende.³⁸ At disse tårne skulde være opførte så langt oppe i gotisk

tid, som efter 1314, er lige så utænkeligt, som at de fire granitstøjler skulde være det. Hvad angår de såkaldte gotisk-romanske hvælv, findes der gode paralleller (også med spidsbuede gjord- eller skjoldbuer) i Bjernede, Fjenneslev (pulpituret) og Sorø (sideskibene og sakristiet), alle fra slutningen af 1100-tallet.

Af disse grunde føler man sig ikke overbevist om, at de tre forskere har ret i deres teorier. Man vil gerne se flere og mere afgørende beviser for, at Kalundborgs bygningshistorie er så kompliceret, som fremstillet. Indtil da vil man med fuld ret kunne hævde, at kirken i sin romanske skikkelse er et helstøbt værk, der ved grundstensnedlæggelsen har foreligget fuldt færdigt fra arkitektens hånd.

Det fortifikatoriske problem

Egentlig hører dette ind under bygningshistorien, da det i ikke ringe grad drejer sig om tårnenes oprindelige øvre afslutning, for hvilken man vil have savnet en redegørelse i det foregående afsnit. Men da spørgsmålet om Kalundborgs fortifikation danner et selvstændigt afsnit i kirkens litterære historie, kan man med nogen ret forsvare at behandle det for sig. Problemet forsvarskirker har beskæftiget nordisk forskning fra slutningen af 1890'erne, og det er i og for sig ikke endelig uddebatteret. Generelt set er det store spørgsmål, om kirkerne har været planlagte som forsvarsværker, ikke så meget, om de har været benyttede til dette formål. Der kan nemlig ikke herske megen tvivl om, at befolkningen i ufredstider har søgt til kirken uden hensyn til, om denne har været beregnet på et taktisk forsvar. Thi dels har Guds beskyttelse været stor, selv mod meget hårdkogte fjender, og dels har Hans hus i mange tilfælde været byens eller sognets eneste »faste« bygning, som angriberen ikke uden videre kunne svide af over befolkningens hoveder.

Mange kirker — især de med en usædvanlig plan eller opbygning — er blevet betragtede som forsvarsværker, men ikke altid med gyldig grund. I al for høj grad har man haget sig fast ved en enkelt detaille, og på grund af denne betragtet kirken som fæstning uden at tage bygningen som helhed i betragtning.

Den første, der gennemgribende har beskæftiget sig med problemet, er oberst Otto Blom.³⁹ Som officer har Blom primært betragtet bygningen som en fortifikatorisk enhed, og han har derfor snarest hæftet sig ved de træk, som vanskeliggør et forsvar, end ved de, som gør det muligt. At holde en enkelt del af bygningen — et tårn, et kor — er en ganske håbløs opgave, mener han, når de øvrige afsnit er overladt til sig selv. Man kan ikke forvente, at en fjende skulde angribe de punkter, som kunde forsvares, når han med relativ lethed kunde komme ind i kirken gennem de som oftest ubeskyttede indgange. Inde fra kirkerummet kunde han farefrit enten ryge modparten ud, eller i ro og mag vente på, at forsvarerne blev sultne nok til at komme frivilligt.

Kalundborg-kirken er en udmærket illustration til dette. Tilsyneladende burde de stærke tårne kunne yde effektiv beskyttelse, men ved nærmere eftersyn vil man let få øje på kolossens lerbødder: bygningen har tre store indgange, af hvilke de to, der vender mod vest og nord, indvendig har kunnet stænges med bomme, medens østportalen, således som Mogens Clemmensen har vist, ikke har haft nogen form for indvendig spærring.⁴⁰ En sådan mangel virker påfaldende lidet defensiv, og dette så meget mere, som netop denne indgang dårligst kan forsvares fra tårnene. På stedet vil enhver kunne overbevise sig om, hvor godt bygningen selv beskytter en angriber, der er helt fremme ved murfoden. Ved de andre indgange er der dog ovenfra en vis mulighed for at tilføje fjenden nogen skade, men ikke ved den østre. Herigennem vil angriberen let kunne tiltvinge sig adgang til skibet.

Men er han nået herind, behøver han ikke engang at afvente modstanderens overgivelse. Han kan, således som Otto Blom har påvist det, forvandle kirken til et betydeligt aktiv for sig selv. Ved en simpel trisseanordning og et reb om en af midtsøjlerne, kan han true forsvarerne med at vælte midttårnet, og derved udsætte dem for en sådan livsfare, at de tvinges til at give op.

En sådan bygning kan ikke betragtes som et forsvarsværk, dertil er den for svag, for sårbar, og hele grundplanens vidtløftige karakter med de mange ind- og udadgående linjer, står i stærk modsætning til den sluttethed og fasthed, som bør præge en fæstning.

Trods dette har senere forskning netop på grundlag af enkelte detaljer udnævnt kirken til et forsvarsværk. Således skulle tårnvinduerne være at betragte som skydeskår. Disse, der i den ydre murflugt fremtræder som dobbeltvinduer, delt af en dværgsøjle, afsluttes indad af en rundet niche, i hvis bagvæg sidder en smal lysåbning. Det forekommer mærkeligt, hvis et sådant vindue, hvis syns- og eventuelle skudfelt begrænses kraftigt ved, at dværgsøjlen står midt for lysåbningen, skulde være planlagt som skydeskår, og det er næppe at betragte som andet end en pyntelig arkitektonisk detalje.

Mere interesse vækker den teori, som den svenske forsker, Emil Ekhoff har gjort sig til talsmand for.⁴¹ Ifølge denne har tårnene oprindelig været afsluttede af en murkrone, af hvilken de nuværende tårngavle er rester. Desværre er disse tårngavle for nord- og sydtårnets vedkommende opførte af arkitekt Tvede, og alle de øvrige er, ifølge Mogens Clemmensen, »helt nedtagne og om-murede i 1874«. ⁴² Da således ingen tårngavle er bevarede i oprindelig tilstand, kan dette interessante spørgsmål ikke afgøres.⁴³

Emil Ekhoff er blevet kraftigt imødegået af de to danske forskere, J. B. Løffler og M. Mackeprang,⁴⁴ og uden at bringe noget egentlig nyt har Ekhoff svaret på dette,⁴⁵ men hele denne diskussion forekommer i nogen grad at være en strid om kejserens skæg, når materialet rummer så mange fejlkilder, som dette gør.

Yderligere har Emil Ekhoff hævdet, at man ved hjælp af de diagonalstillede bomhuller, af hvilke der findes to under hver tårngavl, har kunnet udlægge en løbebro af træ, som også var af defensiv karakter. Også dette har de to danske forskere bestridt, men uden egentlig overbevisende argumenter. Det er dog et spørgsmål, om en sådan bro overhovedet har defensive formål. Fra utallige af vore middelalderlige kirketårne kendes bomhuller til udlægning af løbebroer, hvis formål ikke kan have været andet end at lette reparationer af tårnenes ydre murværk.

Alt i alt må det af Otto Blom fremførte, suppleret med Mogens Clemmensens iagttagelser, umuliggøre ethvert forsøg på at gøre bygningen til en fæstningskirke. Hverken bygherre eller arkitekt kunne være i tvivl om, at fem tætstillede tårne ved et forsvar vilde

stå i vejen for hinanden. Havde de ønsket en kombination af en kirke og et forsvarsværk, havde bygningen fået en ganske anden udformning.

Kirkens forbilleder

Blandt de problemer, som knytter sig til Kalundborg kirke, er det at finde frem til forbilleder for dette ejendommelige stykke arkitektur uden sammenligning det vanskeligste. Gennem hele Middelalderen byggedes kirker med centraliserende planer, men ingen ligner Kalundborgs så nøje, at parallellen kan godkendes uden forbehold. At centralkirkers hjemland er det østromerske rige, er en uomtvistelig kendsgerning, men hvor er mellemliddene mellem Byzanz og den sjællandske købstad? Hvor har vor kirke modtaget sin særlige udformning, trods alt vidt forskellig fra de fjerne forudsætninger?

Mange har forsøgt at besvare disse spørgsmål, uden at resultatet er blevet fuldt tilfredsstillende. For at læseren kan få et indtryk af de talrige muligheder, skal her gives en kort gennemgang af de hidtil fremkomne forslag.

Vilhelm Lorenzen er den første, der har foretaget en mere indgående undersøgelse af kirkens forudsætninger. Han indleder sin undersøgelse med at opdele bygningen i to selvstændige elementer: midtpartiet og korsarmene med de polygonale afslutninger.⁴⁶

Midtpartiet er en bygning for sig. Det er formet over et dominerende kvadratisk midtfag, omgivet af mindre kvadratiske fag i hjørnerne og forbindende rektangulære fag. Denne form er, skriver Vilhelm Lorenzen, »overordentlig sjælden — — — uden for det af byzantinsk Kunst beherskede Omraade«,⁴⁷ hvorfor han føler sig berettiget til at behandle dette parti selvstændigt. Lorenzen finder motivet i Romerrigets yderdistrikter (domkirken i Trier fra 4. årh. og prætoriet i Mousmieh i Syrien fra 2. årh.). Han regner det derfor for sandsynligst, at plantypen oprindeligt kommer fra Romerrigets centrale dele, og han henviser til en tegning, udført af Fra Giocondo, af en bygning, som præges af dette motiv.

I den tidlige Middelalder kommer motivet til udvikling i Lille-

asien, Armenien og Byzanz (katedralen i Bagaran i Armenien (624-31), St. Goiana ved Etschmiadzin i Armenien (628-40) og St. Myrileion i Byzanz fra 10. årh.). I Italien og landene nord for Alperne findes det i San Lorenzo i Milano (6. årh.), i St. Germigny des Près ved Orléans (9. årh.) og i San Satiro i Milano (876). For de sidstes vedkommende understreges ligheden yderligere ved, at midtfaget, som i Kalundborg, udvendigt har været markeret med et tårn.

Herefter behandler Lorenzen det andet motiv, der giver kirken sin form af et græsk kors. Han skriver: »Kan Centralpartiet siges at have haft Forbilleder andetsteds, lader Motivet med Korsarmene os derimod saa temmelig i Stikken, om det end er muligt ogsaa her at knytte visse Forbindelser mellem den danske Kirke og andre Monumenter ude i Verden«.48 Han nævner de nu forsvundne justinianske kirker, Apostelkirken i Byzanz og Evangelisten Johannes' kirke i Efesus. Disse to har uden tvivl inspireret S. Marco i Venedig, hvis planprincip har nogen lighed med Kalundborgs. Muligvis har denne igen påvirket biskoppen af Milano, den hellige Ambrosius, der overhovedet var stærkt interesseret i kors symbolet. Lorenzens resultat, som udnytter det fremlagte materiale lidt vel hårdt, bliver, »at Bygmesteren for Kallundborg Kirke maa have kendt kirkelig lombardisk Arkitektur af Selvsyn og muligvis selv have hørt hjemme i Lombardiet.«49

Den anden større undersøgelse af kirkens forudsætninger skyldes Francis Beckett.⁵⁰ Han indleder med at henvise til den nære Orient. I byzantinsk kunst hører plantypen hjemme, skriver han, og den er først udformet i Konstantinopel med Apostelkirken, hvorfra typen er overført til Europa, til Marcuskirken og St. Germigny des Près. Typen med midtkvadrat og smallere, let fremspringende korsarme findes på Sicilien, samt i katedralen i Etschmiadzin i Armenien (ikke den samme som den, Lorenzen nævner), hvis korsarme ender i udvendig polygonale apsider, og hvis midtkvadrat har korshvælv over hjørnerne. »Hvis Armenien laa nærmere ved Kallundborg«, skriver han, »kunde det med god Grund formodes, at den armeniske Kirke var den danskes Forbillede.« Yderligere nævnes Mariakirken på Harlungerbjerget i Brandenburg og St.

Lars i Visby, men det understreges, at Kalundborg adskiller sig fra alle andre kendte korskirker ved sine klart fremspringende korsarme og sine fem tårne.

Josef Strzygowski har undersøgt de armenske byggeformers vandrings til Europa, og i denne forbindelse nævner han Kalundborg. Han forfølger en type, som han har klassificeret under titlen: »Quadrate mit Strebenischen in den Achsen«. Denne finder han kraftigt repræsenteret i de czekiske områder, hvor bl. a. én, kirken i Vlnoves, har stræbenicherne erstattede af rektangulære korsarme, der er afdækkede med krydshvælv, »eine Bauform, deren Verwandte auch weiter im Norden, zu Kalundborg in Dänemark in wechselnder Einwölbung, mit eingestellten Mittelstützen wiederkehrt.«⁵¹ Dog er denne vej næppe værd at forfølge, i det mindste ikke uden at regne med fornyet indflydelse fra Armenien, for tilsyneladende har ingen af de czekiske bygninger disse »eingestellten Mittelstützen«, som findes både i Armenien og i Kalundborg.

Imidlertid kunde Strzygowski til en vis grad have ret. At forfølge den sjællandske kirkes forbilleder gennem Østeuropa tilbage til kilden, i stedet for den normale vej over Italien, er ikke helt urimeligt. Den svenske forsker, Bengt Thordeman, hylder denne tanke, når han skriver, at Kalundborg er et af de få tilfælde i Norden, hvor »direkta anknýtningar österut« har fundet sted.⁵²

Nordmanden Anders Bugge peger på ligheden mellem Kalundborg og den nu næsten ødelagte Nore Stavkirke i Numedalen.⁵³ Denne består af et kvadratisk midthus med én midtsøjle, hvorpå hviler en tagrytter, og fire fremspringende, smallere korsarme. Af disse har — ifølge fundne spor — i hvert fald de tre, og muligvis også den vestlige korsarm været afsluttet med apsider. Anders Bugge tænker sig, at disse apsider, som vanligt ved stavkirker, oventil har haft tårnagtig karakter, og når hertil lægges tagrytteren, kommer typen unægtelig nær ved Kalundborgs.

Flere muligheder er i tidens løb blevet nævnt. Vor første kunsthistoriker, N. L. Høyen, har med vanlig skarpsyn allerede i 1852 gjort opmærksom på de østromerske forbilleder, og desuden påpeget ligheder i planudformningen mellem Kalundborg og St. Lars i Visby.⁵⁴

Den tyske forsker, Heinrich Otte, lægger stærk vægt på ligheden mellem vor kirke og den allerede nævnte kirke, indviet til Vor Frue, på Harlungerbjerget i Brandenburg.⁵⁵ Denne nu nedrevne centralkirke lignede med sin firtårnede opstalt den danske, men dog kun meget overfladisk. Kirken bestod af et kvadratisk skib med direkte tilsluttende halvrunde apsider, den var opført i to stovværk, og dens fire tårne stod over kvadratens hjørner. Desuden rummede den et egenartet, indbygget stræbesystem, en gotik i svøb, som ikke genfindes i Kalundborg. Ligheden er da også blevet afvist af Francis Beckett,⁵⁰ samt af Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg.⁵⁶

Vilhelm Wanscher opstiller sin teori om kirkens forudsætninger på følgende måde.⁵⁷ For at finde frem til mellelleddene mellem denne og den romerske og byzantinske arkitektur, betragter han den fra et »kirkeligt« og et »militær-arkitektonisk« synspunkt. Kirkeligt set hører den til samme kreds af nordfranske kirker (fra tiden o. 1200) som Roskilde Domkirke; særlig henvises til domkirken i Noyon. Militær-arkitektonisk knytter den sig til fransk fæstningsarkitektur fra slutningen af 1100-tallet (»Tour de César« i Provins ved Paris, hvis tårne videreudvikles i Frederik af Hohenstaufers tidligere nævnte lystslot). Ved forbindelse mellem disse to idékredse skulde kirken være blevet til, uden at væsentlig andre forudsætninger skulde være nødvendige.

For tårnophygningens vedkommende har også C. M. Smidt nævnt en kirke i Nordfrankrig, domkirken i Tournai, hvis gruppering af fem tårne omkring langkirkens korsskæring unægtelig har en overfladisk lighed med Kalundborg kirke.⁵⁸

I en anmeldelse af bogen om Kalundborg kirke har nordtyskeren Richard Haupt beskæftiget sig med kirkens forudsætninger. Han påpeger, at centralkirker er naturlige i kredsen om de danske konger efter Knud Lavards tid, og hævder, at kirken er blevet til som et værk af bygmesteren eller Esbern Snare selv, uafhængig af forbilleder. Skal man endelig uden for denne kreds, skriver Haupt videre, kan man finde en god parallel i Mecklenburg, kirken i Vietlütbe, en korskirke, der dog hverken har tårne eller et selvstændigt udformet midtparti og kun én — halvrund — apside, medens dens grundplan er sammensat af fem identiske kvadrater.

Hermed skulle det vigtigste i denne rige mark af muligheder være nævnt. Det er kun naturligt, at et så enestående monument har givet anledning til mange spekulationer, og at tolkningsforsøg vil finde sted, indtil man har nået et fuldt tilfredsstillende resultat — hvis det da nogensinde bliver muligt. I det følgende skal fremlægges endnu et forslag, til trods for, at dette heller ikke vil gøre sig håb om at være den endelige løsning. Det sker i ønsket om, at fremtidig forskning også vil have denne mulighed for øje under sin jagt på kirkens forbilleder.

Uden hensyn til detaljer er der generelt set én svaghed ved den ovenfor citerede argumentering, nemlig den noget tvungne opdeling i »motiver«: midthus, korsarme og tårne; militær og kirkelig arkitektur, for at nævne de vigtigste eksempler. Vil man søge kirkens forbilleder, må det være rimeligst først og fremmest at acceptere bygningen som en enhed, hvor både plan og opstalt tages i betragtning, og derefter spørge, om det er muligt at finde arkitektur, der rummer alle de kalundborg'ske motiver samtidig.

På den ovennævnte norske korskirke i Nore fandtes tårnmotivet så at sige i svøb, hvorfor man måske kunde arbejde med en teori om, at den sjællandske stenkirke kunde være påvirket af træarkitektur. Søger man uden for Norges grænser, når man hurtigt til et andet af træbygningskunstens »store« lande: Rusland, hvorfra det her gengivne eksempel (fig. 3) er hentet.⁵⁹ Denne trefoldighedskirke fra den russiske by Nenoksa synes at være den kirke blandt de hidtil fremdragne, der har størst lighed med den danske. Begge har et selvstændigt udformet midtparti med smallere korsarme, og begge krones af høje tårne.

Når disse væsentlige ligheder er fastslåede, er det urimeligt nærmere at diskutere differencerne, simpelthen fordi kirken i Nenoksa er opført 1724. Formålet med at nævne den er at påpege parallellen mellem kirken i Kalundborg og de resultater, som kunde nås gennem den for russisk træarkitektur så typiske knuttømringsteknik.⁶⁰ Hvor byggematerialet, som her, er liggende tømmerstokke af begrænset længde, tvinges bygmestrene til at arbejde med planer, der har form som kvadrater, korte rektangler eller polygoner, samt i mere komplicerede tilfælde med sammensætninger af disse

Fig. 3: Trinitatis Kirke i Nenoksa, Rusland, 1727. Efter Hamilton.

elementer. Hertil kommer, at tårne er fristende lette at opføre, fordi konstruktionen er selvbærende.

Meget ved Kalundborg kirke bringer knuttømringsteknikken i erindring. Planen er sammensat af de ovennævnte tre elementer, de korte murflader og de ustandselige knæk i kirkens omrids synes betingede af tømmerstokke, og tårnene, som så sandelig ikke er fristende lette at opføre i sten, forekommer mere rimelige som trækonstruktioner. Tænkte man sig kirken omsat i træ, vilde den blive forståelig, omend samtidig berøvet al den eventyrlige dristighed, som endnu i dag giver det indtryk, at tårnene trodser tyngdeloven.

Teoriens store svaghed er imidlertid det faktum, at man intet ved om de tidlige russiske trækirkers udseende, idet ingen af de bevarede er ældre end 1600-tallet. Dog kan man ikke være i tvivl om, at knuttømringsteknikken allerede tidligt var højt udviklet. Ad litterær vej ved man f. eks., at den ældste kirke i Novgorod opførtes af træ i 989, og at den var prydet med tretten småkupper.⁶¹ Ligeledes må man regne med stor konservatisme i denne byggeskik, således at selv sene bygninger udmærket kan være kopier af kopier tilbage til en oprindelig af samme type. De endnu bevarede trækirker ligger oftest i meget fjerne provinser, hvis isolation har forhindret større fornyelser. Englænderen George Heard Hamilton forfægter meget overbevisende dette synspunkt.⁶²

Skulde man således kunne godtage muligheden for, at en tårnbærende centralkirketype har eksisteret i russisk kunst før ca. 1170, så melder sig straks det spørgsmål, om der har været forbindelser imellem Rusland og Danmark på dette tidspunkt. Her er vi ikke ladet helt i stikken. Det kan anføres, at Valdemar den Stores mor var russisk prinsesse, men af større vægt er formodentlig den livlige handel mellem øst og vest, som koncentreredes i Visby og i Novgorod. Allerede fra midten af 1100-tallet var den gotlandske koloni i sidstnævnte by så stor, at man havde sin egen, til hellig Olav viede, kirke i byen. Noget senere i århundredet oprettede også tyskerne en kirke i dette vigtige handelscenter.⁶³

Hvis fremtidig arkæologi, som synes at have meget fine arbejdsbetingelser i Novgorod,⁶⁴ her skulle finde kirketyper som de i

Kalundborg og Nenoksa, så er en påvirkning fra Rusland i den tidlige Middelalder ingenlunde utænkelig. Jævnslidende med de kuppeltækte stenkirker opførte både fyrster og Novgorods rige borgerskab trækirker i denne periode.

Ej heller er der langt mellem Novgorod og den kirketype, som her repræsenteres af Nenoksas. De fleste af disse tårnbærende centralkirker findes i egne, der tidligere har hørt under Novgorod, hvorfor man har lov til at antage, at de er blevet til under indflydelse fra denne by.⁶⁵

Flere kommentarer er teorien på sit nuværende stade næppe værdig til. Der er mange løse tråde i den, og den har adskillige huller, som muligvis aldrig vil kunne udfyldes, men den rummer dog også flere fordele. Først og fremmest tager den hensyn til kirken som helhed uden at splitte den op i enkeltmotiver. Hvis bygmesteren har været underkastet et knuttømret forbillede, forstår man, hvorfor han overhovedet har påtaget sig den urimeligt svære opgave at opføre de tunge stentårne, samt hvorfor hans løsning er så lidt i overensstemmelse med de klassiske regler for arkitektur. For fuldstændigheds skyld kan til slut tilføjes, at Kalundborgs fjerne østromerske og armenske forbilleder på ingen måde rykker længere bort ved den her foreslåede løsning. Tværtimod har Armenien haft en betydelig indflydelse på russisk arkitektur.

Hermed er problemerne omkring Kalundborg kirke gennemdiskuterede — i det mindste for denne gang. Forfatteren er ikke så naiv at tro, at han har sagt det sidste og afgørende ord i denne sag. Tværtimod har en væsentlig bevæggrund for at lade dette publicere været ønsket om, at kirken, som måske er Danmarks originaleste bidrag til europæisk kunst, må findes værdig til fornyet debat.

De to problemer, som umiddelbart forekommer mest fristende, er spørgsmålene om kirkens bygningshistorie og om dens forbilleder. Den her fremlagte teori om, at kirkens nuværende udseende har været målet fra første færd og ikke resultatet af skiftende luner, kan opretholdes, uden at man derved gør vold på nogen af Mogens Clemmensens iagttagelser, men en ny arkæologisk undersø-

gelse af bygningen vil være nyttig. Hvis der engang bliver lejlighed til en sådan undersøgelse, bør bl. a. karakteren af det anførte skel i murværket under gesimshøjde bestemmes. Det vil blive spændende at se, hvor vidtgående slutninger man kan drage af netop denne detaille.

Med hensyn til dobbeltkapelteorien, mener jeg, at den bør falde af mangel på bevis, da intet væsentligt mere taler for den. Spørgsmålet om kirkens alder vil kun et heldigt arkiv-fund endeligt kunne afgøre, indtil da forekommer Clemmensens resultat, der falder sammen med traditionens årstal, mig at være det mest velunderbyggede. At forestillingerne om kirken som forsvarsværk kun var luftkasteller, viste allerede Blom med al ønskelig tydelighed, men romantiske ideer er det som bekendt ikke let at tage livet af. Derimod er — som påpeget — mulighederne legio omkring det sidste problem. Jeg kan kun håbe, at fremtiden vil tage hensyn til teorien om østlige forbilleder.

Og med dette korte resumé vil jeg overlade materialet til læsers egne overvejelser. Den mand, som har skabt Kalundborg kirke, fortjener, at vi gør den størst mulige indsats for at forstå hans værk.

NOTER

- 1) Artiklen er oprindelig skrevet som opgave for den kunsthistoriske lærestol ved Københavns universitet. Jeg skylder professor, dr. phil. Christian Elling tak for tilladelsen til offentliggørelse.
- 2) Før den tid prydedes kun østre og vestre tårn af sådanne gavle.
- 3) Mogens Clemmensen og Vilhelm Lorenzen: »Kallundborg Kirke«, København og London, 1922.
- 4) Morten Pedersen i bogen: »Om Absalons Herkomst og adelige Stamme«, Kbh. 1589.
- 5) Det kgl. Bibl., Syvs saml., Rostgaard 53, fol. s. 277; henvisningen til dette, skrevet med M. Mackeprangs hånd, findes i »Danmarks Kirkers« arkiv.
- 6) Jeg har i herredsprotokollen fra tiden (Landsarkivet f. Sjæll.) efterset, om der er ført retssager om godset, men det synes ikke at have været tilfældet. En afskrift af provstebogen (sammest.) nævner intet, kirkebogen eksisterer ikke.
- 7) »Klostret og dets Gods« Sorøbogen I, s. 53, 1924; og »Jorddrotter paa Valdemarstiden«, festskrift til Erslew, s. 141, 1924.
- 8) Mogens Clemmensen: »Slægtskabet mellem lombardiske og danske Teglstensbygninger«. Årb. f. nord. Oldk. og Hist., 1922, s. 267.
- 9) Det har været betvivlet, at disse kirkers midthvælv skulle være oprindelige (se: Arkitekt C. G. Schultz' artikler i »Hvem byggede Hvad«, Kbh. 1952), men efter Nationalmuseets undersøgelser i 1956 (venligst meddelt mig af museumsinspektør Tage E. Christiansen, Nationalmuseet) er der for Bjernedes vedkommende ingen tvivl om midthvælvets oprindelighed: Andet stokværks piller hviler på hvælvkapperne.
- 10) At denne overkalkning er oprindelig viser sig ved, at den røde farve er suget ind i den friske fugemørtel.
- 11) Arkitekturens Historie. II. Middelalder. Kbh. 1929. »De historiske Bygningers Sandhed«, kronik i Politiken af d. 28.-10.-1936. Se også: »Det historiske Bevis«, Politiken af d. 27.-8.-1935.
- 12) Arch. Hist. s. 412.
- 13) Arch. Hist. s. 412.
- 14) a. a. s. 257.
- 15) Arch. Hist. s. 412.

- 16) Kronikken i Politiken af 27.-8.-1935, samt i Danmarks Architektur, s. 29 og 35.
- 17) Arch. Hist. s. 412.
- 18) Se professor Jacob Kornerups foredrag om kirken, trykt i Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, s. 179. Kbh. 1899.
- 19) F. eks. koret i den romanske frådstenskirke i Nr. Jernløse (Holbæk a.).
- 20) sml. nedenfor s. 85.
- 21) Eks.: St. Michael i Hildesheim og domkirken i Parenzo; se: Dehio Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttgart. 1892 ff. Tavle 43 og 16.
- 22) Kirkerne i Eggebæk og Sterup (Landkreis Flensburg), se: »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein« VI. Kiel 1954. Jeg skylder arkitekt Elna Møller, »Danmarks Kirker«, tak for denne henvisning.
- 23) Kallundborg Kirke, s. 9.
- 24) a. a. s. 11.
- 25) a. a. s. 14.
- 26) Midttårnet, som jo skyldes arkitekt Tvedes restaurering, unddrager sig bedømmelse.
- 27) a. a. s. 11, note 5.
- 28) »Kalundborg«, i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark«, 1936, s. 21, og »Roskilde Domkirkes Middelalderlige Bygningshistorie«, Kbh. 1949, s. 42.
- 29) Roskilde Domkirke, s. 42.
- 30) Kronikken i Politiken af 28.-10.-1936.
- 31) Dette er noteret af Clemmensen i Kallundborg Kirke, s. 13.
- 32) »Kallundborg Kirke«, fig. 9.
- 33) En sådan beskyttelse af et hvælv findes flere andre steder; f. eks. har C. M. Smidt konstateret en sådan i Roskilde Domkirke, se værket om denne kirke, s. 205.
- 34) Vinduerne forlængedes $\frac{3}{4}$ alen.
- 35) Man har desværre ikke haft lejlighed til at prøve, om kapitælerne passer på de nedre skafter.
- 36) Søjlerne i nedre apsisomgang i Roskilde Domkirke er forlængede, sekundære anvendelser. Se: C. M. Smidt: Roskilde Domkirke, s. 39.
- 37) »Kallundborg Kirke«, s. 13, note 12.
- 38) Tårngavlene er senere tilføjelser, se note 43.
- 39) »Befæstede Kirker i Danmark«. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1895, s. 1.
- 40) »Kallundborg Kirke«, s. 10, note 4.
- 41) »Om kyrkornas forna egenskap av försvarsverk«. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1895, s. 19. Se også Seesselberg: »Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker«. 1897, s. 88.
- 42) »Kallundborg Kirke«, s. 16.

- 43) En iagttagelse, som ikke tidligere er nedskrevet, må noteres: tårngavlene ses første gang på Pontoppidans tegning. På et prospekt fra o. 1650 og på tegn. af kirken hos Resen ses alle tårne med en flad øvre afslutning som nord- og sydtårnenes før 1870.
- 44) »Har Kalundborg Kirke haft Murkrone?« Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1902, s. 37.
- 45) Antiquarisk Tidsskrift för Sverige. IV. 1905, s. 1.
- 46) »Kallundborg Kirke« s. 28 ff.
- 47) a. a. s. 29.
- 48) a. a. s. 33.
- 49) a. a. s. 36.
- 50) Danmarks Kunst I, s. 175 f.
- 51) »Die Baukunst der Armenier und Europa« I-II, Wien 1918, s. 759.
- 52) »Kyrkoarkitekturens härledning«, Uppsala 1923, s. 111.
- 53) »Norske stavkirker«, Oslo 1953, s. 53 f.
- 54) Samlede Skrifter, II, s. 151.
- 55) »Handbuch der romanischen Baukunst«, 1874, s. 634, og »Handbuch der kirchlichen Kunstarcheologie« II, 1885, s. 17.
- 56) 2. bd., 3. del, s. 133.
- 57) Architekturens Historie II, s. 412.
- 58) »Absalon og Roskilde Domkirke«, Årb. f. Kbh. amt, 1928, s. 389.
- 59) Fotografiet er taget efter George Heard Hamiltons bog: The Art and Architecture of Russia. Fig. 71. En plan er gengivet sammesteds s. 111.
- 60) At kirken i Nenoksa, som mange andre sene russiske trækirker, på grund af det liggende tømmeres ringe vejrbestandighed har fået en beskyttende forskalling af brædder, er i denne forbindelse irrelevant.
- 61) Se: M. K. Karger: Die Nowgoroder Baukunst, Geschichte der russischen Kunst, II, s. 12.
- 62) Yderligere argumenter herfor i kapitlet om »Wooden Church Architecture« s. 103 i Hamiltons anførte arbejde. Det nyeste bind af »Geschichte der russischen Kunst« (bd. III) har desværre ikke været mig tilgængeligt.
- 63) W. N. Lasarew: Gross Nowgorod, Geschichte der russischen Kunst, II, s. 8.
- 64) Karger: a. a. s. 12.
- 65) Hamilton (a. a. s. 111 f.) nævner yderligere to kirker: Himmelfartskirken i Konetsgorie og S. Clemens i Una.

LITTERATUR

- Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, bd. II, 3. del, 1912.
Francis Becket: Danmarks Kunst I-II, 1924-26.
Otto Blom: Befæstede Kirker i Danmark, Årb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1895.
Anders Bugge: Norske Stavkirker, 1953.
Mogens Clemmensen og Vilhelm Lorenzen: Kallundborg Kirke, 1922.
Mogens Clemmensen: Slægtskabet mell. lombardiske og danske Teglstensbygninger, Årb. r. Nord. Oldk. og Hist. 1922.
Delio-Bezold: Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes, 1892.
Danmarks Kirker, amterne: Præstø, Sorø, København og Maribo.
Emil Ekhoff: Om Kyrkornas forna Egenskap av Försvarsvärk, Årb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1899.
— Svar til J. B. Löffler og M. Mackeprang, Antiquarisk Tidsskrift för Sverige IV, 1905.
G. H. Hamilton: The Art and Architecture of Russia. 1954.
Rich. Haupt: Anmeldelse af »Kallundborg Kirke«, Deutsche Beuzzeitung, 59. Årg. nr. 76. 1925.
N. L. Höyen: Sml. Skrifter II, 1874.
M. K. Karger: Die Nowgoroder Baukunst. Geschichte der russischen Kunst II. 1958.
— Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein VI, 1954.
Jacob Kornerup: Om Kalundborg og dens Kirke, Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, 1899.
W. N. Lasarew: Gross Nowgorod. Geschichte der russischen Kunst II. 1958.
Vilh. Lorenzen: Les Eglises à plan rayonnant en Danemark, Revue de l'art chrétien, 1906.
J. B. Löffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidl. Middelalder, 1883.
J. B. Löffler og M. Mackeprang: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang? Årb. f. Nord. Oldk. og Hist. 1902.
J. S. Møller: Svar på Vilh. Wanschers kronik, Kalundborg Avis, 30.-10.-1936.
Poul Nørlund: Klostret og dets Gods, Sorøbogen I, 1924.
— Jorddrotter paa Valdemarstiden, Festskrift til Erslev, 1927.

- Heinr. Otte: Geschichte der romanischen Baukunst, 1874.
— Handbuch der Kirchlichen Kunstarcheologie II, 1885.
- Morten Pedersen: Om Absalons Herkomst og adelige Stamme, 1589.
- Erich Pontoppidan: Danske Atlas II, 1764.
- Saxes Danesaga (Jørgen Olriks oversættelse) 2. bind. 1912.
- Fr. Seesselberg: Die früh-mittelalterliche Kunst der Germanischen Völker, 1897.
- C. M. Smidt: Asbalon og Roskilde Domkirke, Årb. f. Kbh. amt. 1928.
— Kalundborg, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1936.
— Roskilde Domkirkes middelalderlige Bygningshistorie, 1949.
- Jan Steenberg: Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i det 13. Aarhundrede, 1935.
- Josef Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa I-II, 1918.
- Otto Stiehl: Backsteinbauten in Norddeutschland und Dänemark. 1923.
- Det særlige Syns Protokoller for aarene 1867-70. Det særlige Bygnings-syns Arkiv, Nationalmuseet.
- Bengt Thordeman: Kyrkoarkitekturens Härledning, 1923.
- Vilh. Wanscher: Architekturens Historie II, 1929.
— Det historiske Bevis. Kronik i Politiken d. 27.-8.-1935.
— De historiske Bygningers Sandhed, kronik i Politiken d. 28.-10.-1936.
— Danmarks Architektur. 1943.
- J. J. A. Worsaae: Kallundborg Kirke før 1827, Danske Mindesmærker I, 1860.